

Sobczak, Jacek

"Dawna Litwa. Studia historyczne", Jerzy Ochmański, Olsztyn 1986 : [recenzja]

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 2, 337-341

1987

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

R E C E N Z J E i O M Ō W I E N I A

Jerzy Ochmański, *Dawna Litwa. Studia historyczne*, Wydawnictwo Pojezierze, Olsztyn 1986, 227 ss.

W nauce historii dzieje się często tak, że podstawowe dla wielu problemów prace zostają ogłoszone w trudno dostępnych, niskonakładowych periodykach. Dotyczy to szczególnie dziejów Litwy, jako że prace im poświęcone ukazują się w czasopiśmie wychodzących w wielu krajach. Dlatego też z uznaniem należy powitać inicjatywę niektórych oficyn wydawniczych starających się zebrać w jednym tomie najistotniejsze opracowania poszczególnych autorów. Taki charakter miały wybory artykułów J. Bardacha¹ czy H. Łowmiańskiego². *Dawna Litwa* jest zbiorem studiów Jerzego Ochmańskiego wybitnego i uznanego badacza dziejów wchodzących niegdyś w skład Wielkiego Księstwa Litewskiego, którego prace zdobyły sobie trwałe miejsce w historiografii lituanistycznej³. W tomie znalazło się 14 artykułów tego znakomitego uczonego, w tym 3 dotąd nie opublikowane, 1 wydany wcześniej w skróconej wersji⁴ i 1 znany tylko we fragmencie⁵. Zawarte w zbiorze opracowania opublikowane zostały w latach od 1960 do 1982, a więc w czasie prawie ćwierćwiecza. Mimo że w tym okresie ukazało się wiele dzieł rzucających nowe światło na niektóre aspekty poruszonych w tych opracowaniach problemów, Autor i Wydawnictwo słusznie oparli się pokusie ich przeredagowania i uwzględnienia nowszej literatury, oddając je w takim kształcie, w jakim zostały one wcześniej ogłoszone drukiem. (Wyjątkiem są tu wspomniane wyżej dwa artykuły, z których jeden znany był wcześniej tylko we fragmencie, a drugi w skróconej wersji). Polemikę z później opublikowanymi pracami ograniczył Autor jedynie do przypisów, które zostały nieco rozszerzone i czasami uzupełnione. Zebrane studia zostały uporządkowane chronologicznie, nie według dat ich publikacji, a stosownie do okresu historycznego, którego dotyczą. Słuszny ten zabieg spowodował, że książka jest

1 J. Bardach, *Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVII w.*, Warszawa 1970, Prace Białostockiego Towarzystwa Naukowego, nr 13.

2 H. Łowmiański, *Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Poznań 1983, Uniwersytet A. Mickiewicza Poznań, Ser. Historia, nr 108.

3 Do bardziej znaczących wśród nich należą: *Biskupstwo wileńskie w średniowieczu. Ustrój i uposażenie*, Poznań 1972; *Historia Litwy*, Wrocław 1967, wyd. 2, Wrocław 1982; *Litewska granica etniczna na wschodzie od epoki plemiennnej do XVI wieku*, Poznań 1981.

4 *Uprzywilejowanie Kościoła Katolickiego na Litwie w średniowieczu* (ss. 92–112). Studium to w skróconej wersji zostało ogłoszone w *Rocznikach Dziejów Społecznych i Gospodarczych*, 1962, t. 23, ss. 89–108.

5 *Obcojęzyczne osadnictwo na Litwie w XIII i XIV wieku*. Wcześniej został opublikowany fragment tej pracy *Skolwa i Borcie. Zachodniobałtyckie osadnictwo na Litwie średniowiecznej*, w: *Z polskich studiów slawistycznych*, seria 4, Historia, Warszawa 1972, ss. 83–91.

nie tylko zwykłym zbiorem wcześniej ogłoszonych studiów, a stanowi pewną całość, zamkniętą w granicach wyznaczonych początkami osadnictwa na ziemiach litewskich oraz schyłkiem XVIII w.

Zebrane w tomie studia mają różny charakter, są wśród nich monografie syntetyczne, analityczne rozprawy źródłowe, przyczynki oraz przeglądy badań. Pod względem tematycznym, w książce znalazły się w pierwszym rzędzie prace dotyczące dziejów społecznych i gospodarczych, w tym poświęcone problematyce demograficznej, jak się wydaje nader bliskiej Autorowi. Nie brak wśród nich jednakże rozpraw dotyczących dziejów politycznych, historii wojskowości czy kultury. Wspólną ich cechą jest to, że podjęto w nich próbę rozwiązania podstawowych, a często spornych i kontrowersyjnych zagadnień dziejów litewskich, w okresie prehistorycznym, w średniowieczu i w czasach nowożytnych. Większość z nich dotyczy problemów dotąd w historiografii zupełnie nie podejmowanych. W pozostałych studiach Autor poddał krytycznemu osądowi prezentowane w nauce tezy.

Otwiera książkę rozprawa *Sporne początki Litwy* (ss. 9—18) poświęcona problematyce przeszłości etnicznej ziem litewskich, w której J. Ochmański polemizując z pracą P. Kulikauskasa, R. Kulikauskiene, A. Taktavičiausa opowiada się za tezą o wenezyjskim początku Litwy⁶. W kolejnym artykule *Giedyminowicze — prawnuki Sotomendowy* (ss. 19—24) Autor zajął się genealogią rodu Giedymina⁷. Z pracą tą koresponduje następne studium, w którym dokonano przeglądu poglądów historiografii polskiej na postać wielkiego księcia litewskiego Olgierda (ss. 25—42)⁸. Kontynuacją tego polityczno-genealogicznego nurtu książki jest nie publikowany dotąd artykuł *Jagiello w oczach współczesnych i historyków* (ss. 43—54), w którym J. Ochmański wykazuje, że krytyczne w stosunku do Jagiełły wypowiedzi historyków polskich, a zwłaszcza litewskich, nie mają należytego uzasadnienia. Był on niewątpliwie wybitnym politykiem i uzdolnionym wodzem.

Artykuł *Obcoetniczne osadnictwo na Litwie w XIII i XIV wieku* (ss. 55—74) otwiera niejako drugą część książki, nie wyodrębnioną przez Autora, w której przeważa problematyka społeczno-gospodarcza i demo-

6 P. Kulikauskas, R. Kulikauskienė, A. Tautavičius, *Lietuvos archeologijos bruožai*, Vilnius 1961. Studium J. Ochmańskiego zostało wcześniej opublikowane jako *Weneckie początki Litwy*, w: *Acta Baltico-Slavica*, 1966, t. 3, ss. 151—158.

7 Praca ta ukazała się najpierw w przekładzie rosyjskim w: *Pol'ša i Rus*, Moskwa 1974, ss. 358—364, a następnie w języku polskim w: *Ars historica*, Poznań 1976, ss. 253—258.

8 *Wielki książę litewski Olgierd w historiografii polskiej w sześćsetną rocznicę zgonu 1377—1977*. Studium to ukazało się wcześniej w języku litewskim jako *Lietuvos didysis kunigaikštis, Algirdas lenkų istoriografijoje. Jo šešių šimtų (1377—1977) metų sukavęs menant*. w: *Lietuvių tautos Praeitis*, Chicago 1978, t. 4, kn. 2 (14), ss. 55—69.

graficzna⁹. W studium tym zwrócono uwagę na istniejące na ziemiach litewskich osady polskie, ruskie, kurońskie, łotewskie, tatarskie, karaime, pruskie, zachodniobałtyckie. Pewne zdziwienie budzić natomiast musi brak osad niemieckich. Syntetyczny charakter pracy upoważniał Autora do skrótowego potraktowania osadnictwa tatarskiego. Nie sposób jednak zgodzić się z jego wywodami zarówno, co do początków osadnictwa, które J. Ochmański datuje bardzo ściśle, co nie wydaje się być należycie uzasadnione, jak i co do oceny historiografii, dotyczącej ich osadnictwa i liczebności. Zważywszy, że właśnie te fragmenty artykułu, które dotyczą osadnictwa tatarskiego i karaimekiego nie były dotąd publikowane żałować należy, że problem ten nie został naświetlony jasniej i że nie odesłał czytelnika do nowszej literatury¹⁰.

Problematyce historyczno-prawnej poświęcone jest kolejne studium o ruskich wzorach organizacyjnych w państwie litewskim (ss. 75—82)¹¹. Autor stwierdza istnienie wpływów ruskich w zakresie nazewnictwa urzędników, systemu zarządzania krajem i w terminologii sądowej, konstatając niewielkie oddziaływanie wzorów ruskich na organizację skarbowości, dochodząc do słusznego, jak się wydaje przekonania, że recepcja modelu ruskiego musiała nastąpić najpóźniej w pierwszej połowie XIV w. Zauważyć w tym miejscu wypada, że, już po opublikowaniu przedrukowanej w *Dawnej Litwie* pracy, ukazało się wiele artykułów na temat pochodzenia urzędów litewskich i terminologii sądowej, których wnioski w pełni pokrywają się z ustaleniami J. Ochmańskiego¹².

⁹ Por. przyp. 5.

¹⁰ J. Sobczak, *Położenie prawne ludności tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim*, Warszawa—Poznań 1984 — tu także przegląd literatury. W ostatnim czasie, już po opublikowaniu pracy *Dawna Litwa*, ukazały się także dwie popularne książki o ludności tatarskiej na Litwie obciążone jednak licznymi błędami merytorycznymi. P. Borawski, A. Dubiński, *Tatarzy polscy, dzieje, obrzędy, legendy, tradycje*, Warszawa 1986; P. Borawski, *Tatarzy w dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1986. Niektóre tezy tych prac zaprezentował wcześniej P. Borawski m.in. w artykule *Z dziejów kolonizacji tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim i Polsce (XIV—XVII w.)*, *Przegląd Orientalistyczny*, 1977, nr 4 (104), ss. 291—304. Odnośnie osadnictwa karaimekiego wypadało wskazać także na prace: J. Tyszkiewicz, *Karaimi litewscy i polscy*, Ziemia, 1982, ss. 91—108; S. Szyszman, *Le Karaimes. Ses doctrines et son histoire*, Lausanne 1980; V. Raudeliūnas i R. Firkovičius, *Teisine karaimų padėtis Lietuvoje (XIV—XVIII a.)*, *Iš Teises Istorijos*, 1975, nr 4, ss. 48—53.

¹¹ Ruskie wzory organizacyjne w państwie litewskim XIV—XV wieku. Artykuł ten pierwotnie ukazał się w pracy *Słowianie w dziejach Europy. Studia historyczne ku uczczeniu 75 rocznicy urodzin i 50-lecia pracy naukowej profesora Henryka Łowmiańskiego*, Poznań 1974, ss. 167—173.

¹² T. M. Lizisowa, *Studia nad słownictwem regionalnym III Statutu Litewskiego*, Kielce 1984; teźże, *Dwa terminy prawne w Statucie Wielkiego Księstwa Litewskiego «ctwun i rykunia»*, w: *Poliszczyzna regionalna w okresie renesansu i baroku*, Warszawa 1984, ss. 223—234; W. Kulisiewicz, *Postawienie czapki — studium z dziejów litewskiego postępowania sądowego w XV i XVI wieku*, *Czasopismo Prawno-Historyczne*, 1982, t. 34, z. 1, ss. —30; teźże, *Zaruka w praktyce administracyjnej Wielkiego Księstwa Litewskiego w XV—XVII w.*, *ibidem*, 1985, t. 37, z. 2, ss. 123—138; A. B. Zakrzewski, *Wiż w prawie litewskim w XVI w.*, *ibidem*, s. 153—166.

W kolejnym artykule *Krzywy gród wileński. Próba lokalizacji* (ss. 83—91)¹³ podjęto próbę zlokalizowania położenia jednego z trzech istniejących w XIV w. zamków Wilna — Krzywego grodu, dochodząc do przekonania, że znajdował się on w zakolu Wilenki na wysokości późniejszego klasztoru bernardyńskiego, we wschodniej części miasta.

Dwa następne artykuły dotyczą pewnych aspektów działalności Kościoła katolickiego na Litwie. Problematyka ta od dawna zresztą znajduje się w polu widzenia Autora¹⁴. W pierwszym z tych artykułów J. Ochmański analizuje sytuację gospodarczą dóbr Kościoła w Wielkim Księstwie Litewskim, na tle innych majątków¹⁵. W drugim, dotąd nie publikowanym, przedstawia najdawniejsze szkoły na Litwie w okresie średniowiecza, zwracając szczególną uwagę na wileńską szkołę katedralną, szkołę parafialną przy kościele farnym św. Jana w Wilnie, szkołę katedralną w Wornicach na Żmudzi oraz szkoły zakonne. Autor zajął się także kwestią szkół prywatnych i studiami Litwinów w Krakowie i Królewcu¹⁶. Żałować jednak należy, że w tak interesującej rozprawie pominięto niektóre nowsze prace historyków litewskich¹⁷.

Z zadowoleniem należy powitać decyzję o zamieszczeniu w omawianym tu dziele pracy o Michalonie Litwinie i jego traktacie, która swego czasu wywołała niezwykle żywe zainteresowanie wśród badaczy litewskich¹⁸. Zwrócić tu wypada uwagę na ostatni z przypisów dotyczących tego artykułu, w którym streszczono dyskusję nad postawioną tezą J. Ochmańskiego o autorstwie traktatu oraz przytoczono dodatkowe argumenty, które nie znalazły się w pierwotnie opublikowanym tekście.

Kolejne dwa artykuły dotyczą przeprowadzenia reformy włócznej. W pierwszym z nich, dotąd nie publikowanym, przedstawiono reformę włóczną w dobrach wielkksiążęcych¹⁹, w drugiej w dobrach magnackich

¹³ Studium to zostało opublikowane wcześniej w „Zapiskach Historycznych”, 1971, t. 36, z. 2, ss. 57—66.

¹⁴ Por. J. Ochmański, *Biskupstwo wileńskie; tenże, Powstanie i rozwój latyfundiów biskupstwa wileńskiego (1387—1550)*, Poznań 1963; tenże, *Przyczyny opóźnionej chrystianizacji Litwy*, *Kwartalnik Historyczny*, 1971, R. 78, nr 3, ss. 870—871.

¹⁵ *Uprzywilejowanie Kościoła katolickiego na Litwie w średniowieczu* (ss. 92—112), por. przyp. 4.

¹⁶ *Najdawniejsze szkoły na Litwie od końca XIV w. do połowy XVI w.* (ss. 113—133).

¹⁷ J. Jurginis, I. Lukšaitė, *Lietuvuos kultūros istorijos bruožai (Feodalizmo epocha iki aštuonioliktosios amžiaus)*, Vilnius 1981; A. Rugytė, *Vilniaus Universitetas ir tautais lietuvių atgimimas*, w: *Rytu Lietuva. Istorinių bei etnografinių studijų rinkinys*, red. A. M. Budreckis, Studia Lituanica, Chicago 1980, t. 4, ss. 281—297; *Lietuvos mokyklos ir pedagogines minties istorijos bruožai. Ligi Didžiosios Spalio socialistines revoliucijos*, Vilnius 1983.

¹⁸ *Michalona Litwin i jego traktat «O zwyczajach Tatarów, Litwinów i Moskwićtinów z połowy XVI wieku»* (ss. 134—157). Artykuł ten pierwotnie został ogłoszony w „Kwartalniku Historycznym”, 1976, R. 83, nr 4, ss. 765—783; Rosija, Polša i Pričernomor'e w XV—XVIII w., red. B. A. Rybakov, Moskva 1979, ss. 97—117. W skróconej wersji praca ta została także opublikowana w języku rosyjskim.

¹⁹ *Reforma włóczna na Litwie i Białorusi w XVI w.* (ss. 158—174). Praca ta została opu-

i kościelnych²⁰. Autor zwraca uwagę na to, że dzięki przeprowadzeniu reformy zaczęto osiągać wyższe niż dotychczas dochody z dóbr ziemskich. Podkreśla, że koncepcję reformy agrarnej we włościach gospodarskich magnaci i wyższe duchowieństwo przenieśli do swoich majątności. Zauważa jednak, że w dobrach kościelnych czynsze były mniejsze niż w hospodarskich, a pańszczyzna w tej samej wysokości, w posiadłościach magnackich natomiast czynsze były równe hospodarskim, a pańszczyzna większa o jedną trzecią. Zdaniem Autora, dzięki reformie doszło do racjonalizacji i centralizacji gospodarki, co sprawił system ściślej rejestracji dochodów. Umożliwiło to oparcie ekonomiki rolnictwa na nowożytnych zasadach.

Końcowe dwa artykuły poświęcone są problematyce ściśle ekonomicznej. W pierwszym z nich zanalizowano strukturę społeczno-majątkową szlachty żmudzkiej w XVII w.²¹, w drugim ukazano zaludnienie Litwy w 1790 r.²²

Przy tego rodzaju edycjach jak omawiana tu *Dawna Litwa* rodzić się musi zawsze wątpliwość, czy dokonany przez Autora lub Wydawnictwo wybór artykułów jest właściwy, celowy i reprezentatywny. Zdaniem niżej podpisanego odpowiedź na to pytanie musi być w tym wypadku twierdząca. Załować jednak należy, że w tym zbiorze studiów nie znalazły się tak interesujące prace J. Ochmańskiego, jak rozprawa o rolnictwie na Litwie w epoce feudalnej²³, pograniczu litewsko-krywickim w epoce plemiennej²⁴ czy organizacji obrony Wielkiego Księstwa²⁵. Wypada jednak żywić nadzieję, że znajdą one swoje miejsce w niedługim czasie w podobnym wydawnictwie.

Jacek Sobczak

bilkowana po raz pierwszy w języku francuskim jako *La grande réforme agraire en Lituanie et en Ruthénie Blanche au XVe siècle*, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej (dod. „Ergon” II), 1960, ss. 329–342.

20 *Reforma włościana w dobrach magnackich i kościelnych w Wielkim Księstwie Litewskim w drugiej połowie XVI wieku* (ss. 175–197).

21 *Szlachta żmudzka w XVII wieku*, praca ta została wcześniej ogłoszona w książce *Gospodarstwo i przemiany historyczne społecznej*, Poznań 1982, ss. 97–111.

22 *Zaludnienie Litwy w roku 1790*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu A. Mickiewicza Poznań, Ser. Historia, 1967, z. 7, ss. 269–279.

23 J. Ochmański, *Rolnictwo na Litwie feudalnej w świetle najnowszych badań*, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, 1961, nr 3, ss. 819–826.

24 J. Ochmański, *Pogranicze litewsko-krywickie w epoce plemiennej*, Przegląd Historyczny, 1970, t. 65, ss. 82–91.

25 J. Ochmański, *Organizacja obrony w Wielkim Księstwie Litewskim przed napadami Tatarów krymskich w XV–XVI wieku*, Studia i Materiały do Dziejów Wojskowości, 1960, t. 5, ss. 349–398.